

Михайло СЕЛІВАЧОВ

НАВЧАННЯ В ПІТЕРСЬКІЙ АКАДЕМІЇ ХУДОЖЕСТВ (1960-ті)

Сталося так, що 1964 року, коли я закінчив середню школу, в Київському художньому інституті на було набору на факультет мистецтвознавства — тоді набирали через рік. Довелося вчитись у Ленінграді. Там були свої переваги.

Приголомшувало вже перше враження від найгарнішого міста Європи [1], коли ми з моїм другом Андрієм Паламарчуком [2] приїхали з Києва до Ленінграда «поступати» й ішли пішки о шостій ранку (саме тоді прибував київський поїзд), від Вітебського вокзалу, маючи за орієнтир золотoverху башту Адміралтейства, що замикала перспективу Горохової вулиці (тоді Дзержинського). Пам'ятаю ейфорію від архітектурної насиченості, несподіваності видів, які відкривалися з кожного перехрестя, особливо коли перетинали горбатими мостами та мостиками Фонтанку, Мойку, Катерининський (тоді Грибоедовський) канал. Не полишало відчуття, що тебе веде задум архітектора, який сторіччя чи два тому запрограмував твої нинішні естетичні емоції.

Де над Невою сфінкси з Нілу...

Перевершила всі сподівання грандіозна будівля Академії художеств. Певна річ, я знав уже її вигляд з фотографій. Та в дійсності це був ніби Ватикан у Римі — місто в місті. Займало величезний квартал між набережною зі справжніми давньоєгипетськими сфінксами, привезеними з Фів (при бажанні тут можна було скупатися на перерві між лекціями) та Великим проспектом Василівського острова. До ранньокласицистичної триповерхової будівлі власне Академії прилягав з півночі «академічний сад» (на ніч його замикали, подіб-

Академія художеств.

Фото С. Васильєва, 2008 р.

но до решти пітерських парків), а замикали квартал скульптурні та мозаїчні майстерні, різні служби, гуртожиток-«общага». Там у напівпідвальному буфеті незмінною стравою були надзвичайно смачні для вічноголодних студентів сосиски з капустою та чай, які за відсутності грошей відпускали в кредит.

Різно відрізнялися навчальна та парадна частини Академії. У першій — пропахлі фарбами та розбавниками високі довгі коридори з високими широкими дверима до аудиторій і майстерень. Уздовж коридорів — скульптури, картини, здебільшого повернуті лицем до стіни, поламани мольберти (зрештою, такий інтерер мають усі художні навчальні заклади). У колишньому академічному храмі з чудом збереженими залишками християнської атрибутики містився актовий зал, а поруч — меморіальна майстерня Т. Г. Шевченка. Її відновили на початку 1960-х, за діяльної участі Михайла Павловича Фіголя й інших українців, які навчалися тоді в Академії.

Ця майстерня зі знаменитими деревяними сходами на антресолях, бандурою на стіні й іншими українськими атрибутами, меморіальними речами, інструментами Тараса Григоровича, була не тільки рідним острівцем у Академії, а й ніби підвищувала статус українських студентів. Високий склепінчастий коридор провадив до розташованої в кільканадцяти кроках бібліотеки, де вбирали око золоті корінці старовинних книг у шафах, улаштованих у два яруси, з антресолями, давні меблі з автентичними шкіряними сидіннями, протертими майже до дірок, а на стіні красувався гобелен із епохи заснування Академії на сюжет битви перського царя Дарія з Олександром Македонським. Укомплектована бібліотека була досконало. Тут вільно давали читати книжки «апокрифічного» змісту на релігій-

Академія з мосту
ім. лейтенанта Шмідта.
Фото С. Сергєєва, 1952 р.

но-філософські й історико-політичні теми, серед них і націоналістичні українські початку ХХ ст., що важко було собі увявити у Києві.

До парадної частини вели імпазантні сходи (шедевр архітектора Жана Валлен-Деламота). Там було малолюдно, містилися кабінети ректора В. М. Орешникова та проректорів. У круглій високій залі з двоохярусним освітленням, вручали дипломи та захищали дисертації. Музей Академії експонував у замкнутах по колу анфіладах копії давніх скульптур, макети знаменитих архітектурних споруд, а також навчальні роботи випускників, починаючи від ХVІІІ сторіччя. З гордістю дивилися ми на картини земляків — першого директора Академії Антона Лосенка, Володимира Боровиковського... Приголомшували величчю копії ватиканських фресок у натуральний розмір, але найбільше мене вразили тоді експресивні «Капустниці» Миколи Фешина.

Вікна найбільш презентабельних музейних приміщень виходили у круглий дворик. Вважалося, що його діаметр дорівнює куполу римського Пантеону (близько 50 м). Оскільки дворик був зусбіч захищений від пронизливого невського вітру, на його зеленій траві вже з ранньої весни можна було грітися на сонці. Дехто й загоряв, ніби на газоні якогось західного кампусу.

Абітурієнтів з'їхалося багато й звідусіль, од Західної України до самого Далекого Сходу. Академія (так у поточному мовленні скорочували офіційну назву Ордена Трудового Червоного Прапора Інституту живопису, скульптури й архітектури ім. І. Рєпіна) приваблювала студентів із усіх республік Радянського Союзу — від зовсім юних до пенсіонерів-заочників. Крім росіян усяких рас і народностей були потроху білоруси, прибалти (серед них і мій те-

Академія з висоти
пташиного польоту

перішній приятель із Риги, петербуржець родом, Едуард Клавінш), кавказці (я дружив із Володею Геворкяном), середньоазіати й ін. Обреталися москвичі й москвички (хоча в МГУ ім. Ломоносова на мистецтвознавство приймали щороку).

Іноземців не памятаю. Втім, одна жагуча брюнетка (типаж — щось середнє між Ліз Тейлор і справжньою Клеопатрою) була заміжжєм у Болгарії. Друга, Валентина Ліпатова, родом із Пензи, струнка темна шатенка з блакитними сумними очима, жила з чоловіком-офіцером у Вроцлаві, де той служив у Радянській групі військ. Обидві вони приваблювали, крім яскравої краси, ще й модним нетутешнім одягом, особливий ефект справляли високі рожеві чи бірюзові чобітки з перламутровим відливом.

Залишилося враження прозорості прекрасно організованої вступної кампанії, хоча конкурс на теорію й історію мистецтв 1964 року перевищував 10 осіб на місце. Документи приймали в загальній черзі, проте дуже швидко. За потреби абітурієнтам видавали розкладачки, матраси, постіль і розміщували в просторих майстернях. Доволі вичерпними були консультації перед екзаменами.

Перший усний іспит складали з історії мистецтва. Решта, здається, — з історії СРСР й історії КППС. Останнім ішов письмовий твір, або диктант — для випускників «національних» шкіл. Твір я написав без жодної помилки, але не встиг закінчити — й отримав четвірку (на попередніх — усі п'ятірки). Та на стаціонар уже не вистачало балів, а тому подав заяву з проханням розглянути мої документи на предмет вступу на ОЗО — отделение заочного обучения. Втім, як говорили, навіть із усіма п'ятірками не всі поступили на стаціонар [3].

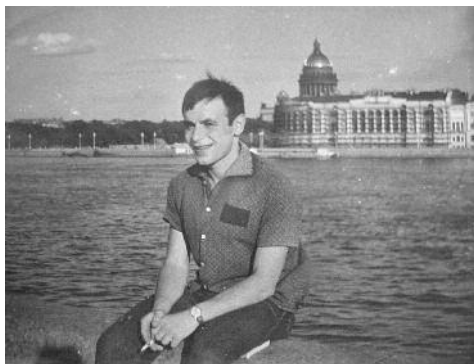
Над Невною:
Зимовий палац,
адміралтейство,
1964 р.

Запам'яталися настанови декана ФТІІ (факультета теорії і історії мистецтв) І. О. Бартенєва на зборах новоприйнятих студентів. Найважливіше для майбутнього мистецтвознавця, — повчав Ігор Олександрович, — це поставити собі в інституті око. Не обіцяв навчити нас писати так, як Олександр Бенуа (мовляв, є таланти не набуті, а природжені), зате рекомендував читати не тільки фахову літературу, а й добру белетристику — Чехова, Буніна...

Невечерним і незбагненим здавався Ермітаж. У перший рік перебування в Пітері не піднімався вище першого поверху, зосереджуючись на вивченні первісності, Стародавнього Близького Сходу й Античності. Глянеш у перспективу якихось парадних сходів, де виблискують нагорі позолочені рами картин, і цілеспрямовано йдеш собі за навчальною програмою далі між єгипетськими саркофагами, пазирикськими килимами та білими римськими статуями... Провести цілий день у Ермітажі для студента становило проблему через високі ціни в тутешніх буфетах. Зате справжньою розкішшю були курільні кімнати, де відвідувачі комфортно відпочивали на зручних диванах, а тютюновий дим нейтралізувався пахощами ароматизаторів.

Звичайно, регулярно відвідувалися й інші музеї, передусім Руський і розташований поруч Етнографії народів СРСР, а також Етнографії й антропології ім. Петра Великого з екзотичними колекціями далеких країн і знаменитою «Кунсткамерою» — в бароковому будинку колишньої Академії наук на Університетській набережній. Втім, за шість років навчання передивився (й не один раз) усі музеї Північної Пальміри — художні, музичні, літературні, технічні. Були серед них і відсутні тоді в Києві, наприклад, Військово-історичний музей

На парпеті Університетської
набережної на тлі Сенатської
площі, 1967 р.

з ефектними напівзотлілими та ретельно реставрованими бойовими знаменами, розвішаними над експозицією у приміщенні колишньої Біржі на стрілці Василівського острова, поруч на Малій Неві стояв крейсер «Аврора» — ідеальний зразок кораблебудування.

Помітив і певні розбіжності в тлумаченні давніх подій українськими та російськими музеями, хоч усі вони були тоді радянськими соціалістичними. Передусім це стосувалося висвітлення постатей Петра I й Катерини II. У музеї Суворова мене, з тодішнім юнацьким максималізмом, обурила односторонньо-позитивна апологія діяльності цього полководця. Написав у книзі відгуків роздратовану дурницю, щось про придушення генераліссімусом національно-визвольного руху...

Казанський собор із широченною майже ватиканською колонадою на Невському займав тоді Музей релігії й атеїзму. На відміну від аналогічних експозицій у заповіднику «Києво-Печерська лавра» тут переважав науковий і художній, а не пропагандистський підхід. Родзинкою пітерського музею вважалася засекречена зала релігійно-еротичного мистецтва, головним чином індуїстського, в барабані купола. Туди мені вдалося потрапити вже після закінчення Інституту, за протекцією відомого ленінградського етнографа з донських козаків Олександра Михайловича Решетова. Десь у таємних закутках Казанського собору ховали ще більше засекречені моці св. Серафима Саровського, які вдруге обрелися вже за часів «перебудови» кінця 1980-х.

Дивно, що ленінградці вже з вимови відразу ідентифікували тебе як «хохла», хоч у їхніх устах це слово не мало принизливого відтінку, швидше навпа-

У гуртожитку Інституту ім. І. Рєпіна
з О. Федоруком, Ленінград,
середина 1960-х.

ки, симпатію до гостя та поблажливість до його самобутності. Розпитували, як там у «Хохляндії», із зацікавленням приймаючи до відому, що Україна — таки не Росія. Спілкуючись із працівниками музеїв, архівів і бібліотек, я скрізь відчував їхнє бажання і готовність посприяти. Сьогодні це неймовірно, проте тоді в архіві Департаменту Герольдії на Сенатській площі, біля Мідного вершника, тобі вільно могли дати подивитися томи «Общего гербовника Всероссийской империи» (деякі з них іще не були опубліковані й існували в єдиному рукописному примірнику), навіть залишали тебе наодинці з цими раритетами, й можна було крадькома сфотографувати те, що тебе цікавить. Нині ж «Общий гербовник» не видають на руки навіть співробітникам архіву.

Майже всі наші викладачі були чудовими фахівцями, яскравими особистостями [4]. Античне мистецтво емоційно викладала Анна Петрівна Чубова. Давньосхідне — Вірко Борисівна Блек, яка попри молодість була дещо відстороненою від студентів і доймала вимогою запам'ятовувати фізичні розміри пам'яток. Візантійське мистецтво читала ще молодша Віра Дмитрівна Лихачова, дочка знаменитого академіка, яка трагічно загинула на початку 1970-х. Віра Дмитрівна була вродливою стрункою блондинкою, студенти щиро робили їй компліменти, від чого її щоки тут же вкривалися густим рум'янцем.

Природнім суперником Лихачової була викладач давньоруського мистецтва К. В. Корнилович, інтелігентна худорлява дама, що не розлучалася з папіросою. Суворя на вигляд, Кіра Вікторівна насправді була дуже сердечною. Втомлювана студентською недолугістю в сприйнятті свого складного предмету, вона часом протягом лекції просто витлумачувала зміст біблійних сюжетів.

З однокурсниками
на відпочинку.
Карельський перешийок:
автор, В. Геворкян, приза-
бута, калінінградський
художник янтаря Волков,
Б. Куманський, червень
1966 р.

А за вдалу відповідь на екзамені могла сказати студентіві «ну, батюшка, утешил». Інколи заходив і спілкувався з її більш просунутими учнями чоловік Кіри Вікторівни, теж мистецтвознавець, який займався чи то Бургундією, чи Лотарінгією.

Бароко читав Абрам Львович Каганович, уже сивий, мовчазний, але з густою шевелюрою, високий і по-юнацькому стрункий. Класицизм — чарівливий, незважаючи на лисину, Олексій Миколайович Савінов, чії окремі фрази і тембр голосу досі звучать у моїх вухах. Наприклад, цитування листа директора Академії Антона Лосенка до Імператриці Катерини II з виразами вдячності за «матерню заботу о художниках». Іншого разу в коридорі він показував Абрамові Львовичу запрошення на мистецтвознавчий конгрес від якогось Королівського товариства, й мене проймала гордість за наших наставників.

Мистецтво межі XIX–XX викладала вимоглива й авторитарна Р. І. Владова, енергійна струнка жінка з довгим і прямим темним волоссям. Студентів, які невпевнено відповідали, вона відправляла з екзамена до бібліотеки «читать Машковцева». Під її керівництвом я почав писати 1965 року свою першу курсову роботу «Розп'яття з зображенням лубенського полковника Леонтія Свічки на загальному тлі розвитку українського й польського портрету в XVI–XVIII століттях» [5].

Добродушну Софію Володимирівну Коровкевич (курс радянського мистецтва) називали поза очі «тетя лошадь» за прямолінійність, гучний голос, особливості постави та жестикуляції. Ми, «націонали», тягнулися до Віктора Іннокентійовича Плотнікова. Він вів мистецтво народів СРСР, досить добре

З однокурсниками на відпочинку. Карельський перешийок: В. Геворкян, Рая Кандауро на прізвисько «Булочка», Волков; у центрі першого ряду — автор, Б. Куманський, директор школи з Салехарда, червень 1966 р.

на ньому розумівся, керував курсовими й дипломними роботами студентів із «національних» республік, зокрема й моєю на II курсі — «До питання про оцінку українського мистецтва XVI–XVIII ст. мистецтвознавцями України та Польщі» (1966 р.) [6]. Наступна курсова (1967 р.) «Народні ікони Подніпров'я у збірці І. М. Гончара» писалася під опікою К. В. Корнилович.

Я тільки тепер усвідомив, наскільки добре було поставлене в Пітері заочне навчання. По-перше, наприкінці кожної сесії всім видавали комплект програм навчальних предметів для наступного року. Деякі з цих брошур мали обсяг до 20 сторінок, і дехто використовував їх замість підручників. Крім того були докладні й толкові методказівки для виконання контрольних робіт (з окремих дисциплін), курсових і дипломної. Викладачі листувалися зі студентами, часто радикально редагували їхні тексти, щедро залишаючи на берегах надісланих нами рукописів свої правки, коментарі.

Наприклад, «Осади назад, друг мой Миша!» (це К. В. Корнилович про якусь ересь у мене). В. Д. Ліхачова, писала на цілі сторінки міркування на зразок того, що контраст між інтер'єром і екстер'єром візантійського храму відповідав уявленню про співвідношення багатого внутрішнього світу та скромної зовнішності християнина. Доцент Яглова докладно аргументувала, чому саме вона не може захувати мою контрольну роботу (йшлося про вольності в термінології). Іншу контрольну відхилили за вживання терміну «протобароко» стосовно елліністичної скульптури (казали, то є неприпустимою антиісторичною модернізацією), хоч у наші дні бароко і навіть маннеризм уже розглядаються без берегів...

Іспити складалися по повній формі, з білетами, без «автоматів». Окремі

У коридорі Академії художеств
із земляками Б. Куманським
(Кіровоград) і В. Кривоносим
(Славути), квітень 1969 р.

викладачі (переважно мужеської статі) любили, коли на їхньому столику лежали свіжі газети, й відгорталися у прямому та переносному смислі розгорнутими аркушами, не заважаючи нам готуватися до відповіді. Жінки-екзаменаторки назагал були суворішими, не дозволяли списувати. Зі скандалом вигнали за це з іспиту вищезгадану болгарку. Втім, основною причиною, напевно, була її зухвало-яскрава зовнішність і підкреслено-самовпевнена поведінка.

Більшість наших дівчат буквально тремтіли перед екзаменами, хоч атмосфера на них була доброзичливою, навіть інколи ліберальною. Незважаючи на це, ковтоли заспокійливі таблетки. Яюсь і мені запропонували скуштувати. Транквілізатор виявився ефективним і призвів до повної апатії, не хотілося ні про що думати. Сказав екзаменатору, що неважно себе почуваю та прийду складати пізніше. Той мовчки поставив у задовільно». Передавати цю єдину в матрикулі трійку з марксо-ленінської естетики я полінувався й залишив її на спогад про пігулку.

Деякі загальноосвітні предмети нам дозволяли складати в місцевих ВИШах. Я не раз користався з цієї можливості, щоби розвантажити сесійний місяць у Пітері, відносив відповідного листа до Київського художнього інституту та відвідував тут заняття з англійської мови, наукового комунізму, заодно слухав лекції Людмили Семенівни Міляєвої з давнього українського мистецтва.

Дуже серйозно вибирали в ленінградській академії теми для дипломних робіт. Обов'язково вимагалася наукова новизна, бодай у зведенні та впорядкуванні матеріалів, або у новому погляді на предмет. Правда, вже тоді пріоритет віддавався сучасності, не схвалювалося надмірне замилування старовиною.

Колишня родинна дача
в сел. Олександрівське
біля Сестрорецька,
де після революції
постійно жила
М. Д. Кособрюхова,
червень 1964 р.

Проте дослідження з історії мистецтва, надто ж окремих місцевостей, не заперечувалися категорично. Наприклад, Віталій Ханко переважно займався своєю Полтавщиною, так само як Євген Кудряшов — Костромою, чи призабутий на ім'я студент із Череповця — творчістю нашого земляка з Одещини Євгена Столиці, добре представленою в череповецькому музеї. Туго проходило затвердження деяких тем, наприклад, про К. Сомова, та й моєї — про дерев'яні храми Київщини XVII–XX століть. Але мені допомогла довідка, що працюю в Українському товаристві охорони пам'яток історії та культури.

Заняття відбувалися не тільки в аудиторіях (у деяких ми сиділи на стародавніх ергономічних лавах, відполірованих до полиску сідницями кільканадцяти поколінь попередників), а й у бібліотеках і архівах. Пам'ятаю східні манускрипти з мініатюрами, що нам їх показувала у бібліотеці ім. Салтикова-Щедрина рвучка й золотоволоса Олімпіада Галеркіна, так само як і західноєвропейські меблі в Ермітажі з коментарями, коли не помиляюся, Ніни Бірюкової. В оздоблених рокайлевою ліпшиною залах колишнього Сенату студентам демонстрували засади організації архівної справи.

До речі, саме в цих залах я вперше зіткнувся з нищівною критикою рококових і барокових оздоблень. У ролі саванароли виступав колега-заочник, директор школи з Салехарда на далекій Півночі. Це була вельми прикметна особистість — яскравий парадоксальний мислитель, оригінальний поет із абсолютно невідповідною його рафінованому внутрішньому світу пролетарською зовнішністю. Втім, він анітрохи від того не комплексував, навпаки, мав особливий успіх у прекрасної статі — такий собі плейбой-плебей. Цей філософ-кінік

У порожньому селі,
покинутому мешканцями.
Північ Ленінградської обл.,
фото А. Паламарчука,
січень 1966 р.

із партбилетом у кишені вразив тоді мене і відверто-безсоромними розповідями, як на виборах він, голова дільничної комісії, завжди жбурляє до урни бюлетені, щоби вийшло не менше 99 з гаком відсотків «за», бо не хоче мати зайвих проблем із райкомом партії...

Багато часу проводили ми в «кабинете изобразительных искусств», переглядаючи стоси картонок з анотованими фотографіями пам'яток архітектури та мистецтва. Треба було їх запам'ятати, бо наприкінці іспиту тобі пропонували ідентифікувати з десяток таких непідписаних карток, і це могло підвищити чи знизити оцінку. Примудрялися до різних прийомів запам'ятовування прізвищ художників. Із європейськими було легше. Фра Анжеліко, наприклад, асоціювали з ангельськими крильми, неодмінно присутніми в його творах. Тьєполо пов'язували з вібрацією світла й форми на його плафонах (усе там ніби тьопається). Проте вся ця мнемоніка не спрацьовувала в східних прізвищах.

Під час автобусних екскурсій захоплював оповідями про архітектуру Петербурга — Петрограда — Ленінграда загальний улюбленець А. Л. Пунін. Андрій Львович яскраво говорив про статуї на аттику Зимового палацу, схожі на вази, й на вази, схожі на статуї, доречно декламував поезії. Наприклад, із Ахматової: «блистает длинный и прямой Литейный, еще не опозоренный модерном» (цитую по пам'яті).

Пунін найменше різнився віком від студентів, але твердо й категорично не приймав іспитів або заліків у тих, які ще не відвідали палацово-паркових ансамблів у Петергофі, Царському селі, Павловську, Оранієнбаумі, Гатчині. До речі, на екзамені він застосовував зворотнє використання візуального мате-

У порожньому селі,
покинутому мешканцями.
Північ Ленінградської обл.,
фото А. Паламарчука,
січень 1966 р.

ріалу: пропонував студентові пару підписаних діапозитивів для порівняльної характеристики. Мені дісталися Скляний Палац у Лондоні та Пті Пале в Парижі. Не дуже розуміючи, що спільного у цих двох різнокаліберних об'єктів, я почав із цитування Іоанна Предтечі «Той, котрий іде за мною — попереду мене», адже в хронологічно давнішій лондонській пам'ятці втілено новітніші архітектурні принципи. Далі Пунін не слухав, одразу поставив п'ятірку.

Згодом Андрій Львович, при зустрічі, неодмінно з приємністю згадував оті євангельські слова. Я ж почав поводитися з ним запанібрата і, відчуваючи споріднену душу, дозволяв собі вольності. Якось, коли А. Л. натхненно говорив про петербурзьких «оград узор чугунный», я кинув репліку, що загратовані форми — провідний мотив у російському мистецтві. Він для виду посварився пальчиком, але вираз обличчя показував його «благосклонность» і навіть солідарність. Крім нього викладали архітектуру, хоч і не так блискуче, наш декан Ігор Олександрович Бартенев, барської зовнішності, й уже згадуваний аскетичного вигляду Федоров.

Неперевершений успіх мали лекції з історії літератури А. П. Федяєва. Цей високий на зріст уже літній пан поведився надзвичайно розкуто, часто сідав на стіл замість стільця, викладав у неквапній розмовно-розмірковувальній манері, схвально коментуючи сучасні зарубіжні праці з історії російської літератури. Послухати його приходили й із інших навчальних закладів.

Але найяскравішим запам'ятався викладач музеє- та пам'яткознавства Г. В. Піонтек. Георгій Володимирович, 40-річний красень, схожий полум'яними очима та пристрасним мовленням на молодого пророка, рекомендував мені

На кавказькому перевалі Кизгич.

Фото А. Паламарчука,
липень 1965 р.

«заятися євреями». Тоді, в середині 1960-х, це вдалося мені наслідком його форсовано екзальтованої емоційної екстравагантності [7].

А найбільш нудні заняття були, зрозуміло, з історії КПРС, істмату й діамату, що їх вели такий собі сивий дядечко на прізвище Донської і завідувач кафедри марксизму-ленінізму Карпиленко. Потім останній одружився з нашою однокурсницею Раєю Кандауро на прізвисько «булочка», й вона теж стала викладати на цій кафедрі якусь політико-соціальну дисципліну. Втім, означений блок предметів у Академії вважали неминучим чужорідним злом, яке треба терпіти й, по можливості, не надавати йому значення.

До когорти «твердокам'яних» належав і проректор з навчальної роботи Костянтин Волинкін, який, зокрема, гостро критикував Г. Н. Логвина при захисті його докторської дисертації 1968 р. «Українське мистецтво (Походження передвідродження). 1240–1540» за солідарність з чужими ідеями, «котрі ми знаємо, й які значно знижують наукову цінність праці здобувача». Каменем спотикання була теза, що українське мистецтво зароджується ще з XIII століття, тоді як за офіційною тогочасною концепцією про це можна говорити принаймні на сто літ пізніше. Григорій Никоневич аргументував свою позицію тим, що українське мистецтво, справді, остаточне сформоване у XIV–XV ст., разом із тим виникло не з піни морської. От він і прагне простежити його протогенезу з віддаленішого часу. Зрештою, при семи голосах «проти» та негативних відгуках двох офіційних опонентів М. К. Каргера й М. А. Ільїна (третій опонент П. О. Раппопорт підтримав дисертанта), головвання все-таки було позитивним [8].

А. Паламарчук із набоями часів останньої війни біля пам'ятника боїв на перевалі Марух, Кавказ, липень 1965 р.

Викладачі фахових предметів іронізували з офіціозу та виявляли фрондистські настрої майже на рівних зі студентами. Наприклад, із уст в уста задоволено переказували, як Михайло Володимирович Алпатов [9] «посетовал» на прилюдному захисті дисертації з приводу надмірного цитування класиків марксизму в мистецтвознавчих працях де треба й не треба. Словом, ступінь дозволеної свободи в Академії був досить високий, по руках ходив самвидав, молодь сміливо обговорювала гострі й актуальні тоді політичні питання, зокрема, з приводу закритих політичних процесів над дисидентами.

Академічне начальство ставилося до всього цього поблажливо. Наприклад, коли київський КДБ повідомив Інститут про мої неналежні вчинки (йшлося про підписання в квітні 1968 р. відомого протесту 138 діячів науки, літератури і мистецтва та затримання 22 травня 1968 року «за хуліганську поведінку» під пам'ятником Шевченка), то з навчальної частини відписали, що вони не можуть провести відповідну виховну роботу, бо вказаний студент навчається заочно і буває в Інституті тільки під час екзаменаційних сесій [10].

Чи не найяскравішим вольнодумцем був один студент-старшокурсник із темно-русявою борідкою, як у російських інтелігентів ХІХ ст. Не я один заслуховувався його полум'яно-викривальними глаголами. Проте вже через пару років політичні погляди цього радикала помінялися на протилежні — він дійшов висновку, що політика партії відбиває настрої більшості народу. Хтось зауважив при цьому: «да, тёмного забитого народа». — «Нет, — заперечив учорашній дисидент, — народ наш светлый и добрый, но его нужно держать в ежовых рукавицах...».

На березі р. Кури
в давній столиці Грузії
місті Мцхета:
А. Паламарчук;
наш місцевий друг; автор,
липень 1965 р.

Українське земляцтво

У той час доволі згуртованою була українська академічна (й біляакадемічна) спільнота, серед лідерів якої виділялися живописці Володимир Кальненко і Феодосій Гуменюк. Перший, хоч і навчався ще в Академії, мав у місті простору майстерню на розі проспекту Макліна та вулиці Союзу печатників, починав лисіти й ходив, як *maitre*, у шубі з дорогим коміром і шапкою [11]. Другий був рослим вусатим красенем, влаштував мене, новачка, до своєї кімнати в общазі та провадив (щоправда, наодинці) вельми радикальні розмови. Близький до них був земляк з Київщини, вже давно покійний Володимир Цинцеус, який навчався на мистецтвознавчому факультеті. Це був імпульсивний емоційний хлопець з обличчям, схожим на молодого Пушкіна, декламував напам'ять безліч поезій. По закінченні його розподілили до Києва, де він працював спочатку в Худфонді, а потім у Музеї народної архітектури та побуту.

Головною спільноукраїнською справою було влаштування шевченкових вечорів під 9 березня. Готували виставку та концерт за участю запрошених гостей з України, вивішували афішу [12]. Приходило багато цікавих людей із пітерських українців: письменник Петро Жур; зав кафедрою з Інституту цивільної авіації, чернігівець родом, Василь Євменович Ніцай з дружиною-росіянкою Музою Сергіївною (після смерті В. Є. дочка Оксана віддала мені дещо з його україніки); поет Лесь Полишкар (Олексій Полішкарів), скульптор Нечволодов (втім, останній, здається, все-таки жив у Талліні, а не Пітері).

Всі вони дуже пристойно говорили українською мовою та відрізнялися від

українських українців ще й бездоганною російською вимовою, чому я тільки тепер почав заздрити. Зберігся знімок, на якому сфотографовано після концерту в Академії на честь 160-річчя Тараса Григоровича 1974 року мого добро-го приятеля й учителя — художника та бандуриста Георгія Кириловича Ткаченка (1898–1993) та лірника Павла Чемерського в оточенні студентів-українців. Серед них і Володимир Кальненко, Феодосій Гуменюк (на той час уже викладач Вищого училища прикладного мистецтва ім. В. Мухіної в Ленінграді) із дружиною Наталею Павленко, львівський журналіст Василь Глинчак [13], який здобував тоді вже другу вищу освіту на факультеті теорії й історії мистецтва.

На жаль, не довелося перетнутися в Пітері з Володимиром Івановичем Тимофієнком (1941–2007), який закінчив Репінський інститут 1965 року, хоч і залишився в аспірантурі. Близько приятелював я (й регулярно листувався) з Любою Волошин, Броніславом Куманським, Олександром Федоруком [14], Віталієм Ханком. Усі вони нині відомі й шановані фахівці. Взагалі ж земляків було чимало: зі Львова Олена Ріпка й Олександр Ляшенко (він і досі співробітник Музею етнографії та художнього промислу), з Івано-Франківська Володимир Баран і вже покійний Володимир Квачко [15], Тамара Удіна з Тернопільського музею, директор музею декабристів у Кам'янці на Черкащині Володимир Бабко, добродій Кривоносов із Славути (згодом виїхав до Росії) і ще двоє чи троє солідних чоловіків із Донбасу, а з киян — Ліна Фінагіна (працювала в київському музеї російського мистецтва), Майя Шалімова-Пузиркова (досі працює в НАОМА), Людмила Ковальська (Національний художній музей), на молодшому курсі — дуже ефектна молода особа, котру згодом я часто зустрічав у виставковому павільйоні на Володимирській, навпроти опери.

У пітерській оселі Гуменюків і розташованій наподілік майстерні Феодосія на 7-му поверсі нежитлового фонду довелося мені побувати вже після повернення подружжя з Дніпропетровського заслання, коли приїздив на конференцію у Всеросійському музеї етнографії народів СРСР (початок березня 1985 року). Займали вони велику завішану картинами кімнату в комуналці на Гатчинській, 35, кв. 5, крізь вікна якої долунали скреготи трамваю. Дочці Уляні було близько 10 років і вона вже робила успіхи у художній школі. Пам'ятаю й улюбленицю родини ще молоду тоді собачку Бруньку, і чай, який подавала Наталя в гарному посуді на вкритому скатертиною столі.

У свою чергу, Гуменюки бували та ночували в нашому тодішньому помешканні у 68-му корпусі Лаври, на Гостинному дворі. Пам'яткою тієї доби став намальований Феодосієм 1979 року на нашій грубі гуашшю козак-Мамая у оточенні райських птахів, доданих автором спогадів за мотивами Марії Примаченко, творами якої він тоді сильно захоплювався, надто ж після відвідин майстрині 1976 року. Численні наші гості відразу звертали увагу на Мамаю та розпитували про автора, якого тоді у Києві мало хто знав. Цей феодосієв Мамай загинув разом із грубою, на якій був намальований, коли останніх мешканців виселили з 68-корпусу наприкінці 1980-го року [16]. Натомість Ф. Гуменюк намалював іншого Мамаю, вже олійними фарбами, над дверима великої кімнати нашої нової квартири на Воскресенці, куди ми переїхали з Лаври в серпні 1980 року. Він і нині там.

У Дніпропетровську Наталя з Феодосієм не прижилися. Хоч і мали вже нормальне житло, майстерню. Та один за одним у місцевих газетах були надруковані три злобні загрозливі пасквілі. Довелося терміново міняти 1983 року трикімнатну кооперативну квартиру на кімнату в пітерській комуналці. У Росії, на відміну від України, Ф. Гуменюка преса хвалила. Відразу взяли чотири роботи на осінню виставку ленінградських художників і визнали їх «видатним явищем» [17], експонували на всесоюзних виставках, віднесли автора до провідних українських митців [18], 1988-го року прийняли до Спілки художників СРСР.

Одним із основних замовників-спонсорів Феодосія Гуменюка був директор Переяславського музею Михайло Іванович Сікорський. Якось я, повертаючись із Пітера, віз для Переяслава кілька досить великих і важких (виконаних на залевкашеній ДСП) композицій на теми фольклорних свят [19]. Засиділися за столом і я запізнився на реєстрацію пасажирів у аеропорту «Пулково». Власне, реєстрація ще продовжувалася, до відльоту лишалося півгодини, проте було багато бажуючих летіти на Київ і моє місце продали. Добре хоч, мене проводжав Феодосій, який допоміг добратися з картинами до залізничного вокзалу, придбати в довгій черзі білет у загальний вагон із битими шибками та п'яним екіпажем транзитного поїзду Мурманськ–Київ, у якому я мерзнув півтори доби замість півтори години льоту комфортабельним лайнером...

Здається, саме в той приїзд я познайомився з Давидом Ноевичем Гоберманом (1912–2003). Йдучи до цього видатного дослідника українського народного мистецтва, на той час автора багатьох книг, я не знав, скільки йому

літ, і сподівався побачити маститого старця з відповідною його імені біблійною зовнішністю. Проте двері відчинив енергійний моложавий мужчина з пишною, хоч і сивою чуприною. Велика світла кімната була прикрашена чудовими гуцульськими речами, що їх Д. Н. вивчав і збирав на Карпатах, пересуваючись, як оповідають, спеціально купленим для цього конем, запряженим у віз. Нині його добірна колекція придбана Всеросійським музеєм етнографії.

У ті роки цілком міг познайомитися в Пітері також із Євгенією Костянтинівною Евенбах (1889–1981). Якби знав, звичайно, що вона досі тут живе і навіть працює. Ця легендарна художниця ще до революції робила копії давньоруських стінописів Спасо-Преображенського собору в Чернігові та раних народних малювань із Петриківки й інших сіл Придніпров'я. Вони й збереглися для історії завдяки тим копіям, оскільки оригінали були пізніше втрачені. Та звідки міг студент знати про неї, коли в «Історії українського мистецтва» Евенбах побіжно згадувалася тоді без ініціалів і років життя, а в «Истории русского искусства» (так званий «Новый Грабарь» 1950-х років) її не було взагалі [20].

Ленінград міжпетербургівський

Залишається ще охарактеризувати тодішній Ленінград з побутово-споживацького погляду. Тут продавали відсутні в Києві грузинські вина, добре взуття й іншу шкіру, імпорتنі джинси та модні тоді болонієві плащі (правда, коштували вони на нинішні гроші понад 1000 гривень). Мене завжди просили привезти емальований посуд, який у Києві теж був дефіцитом. Тамтешні лазні були з натуральним паром, який самі відвідувачі регулювали, плескаючи воду на розпечене каміння за допомогою ковшика на кінці довгого держака.

Ледь не на кожному перехресті стояли черги за пивом у великих жовтих металевих бочках на пару кубів. Майже в кожному кварталі були «рюмочные», де наливали по 100 грам горілки з легкою закускою. Якось у перукарні за мною зайняв чергу цілком нормального вигляду чоловік середнього віку і сказав, що вийде на пару хвилин опохмелитися. Таким буденним тоном, ніби відійде купити газету...

Найближчий до Академії блок магазинів і закладів громадського харчування та побутового обслуговування зосереджувався навколо Василеостровського ринку. Торгували городиною переважно естонці в своїх кепі з довгими

козирками, подібних на ті, що носили німецькі солдати. Тут ми вранці перед лекціями пили каву з ватрушками й обідали, коли траплялися гроші. Коли ж Бог посилав трохи більше — ласували поруч у «Кавказькій кухні» наперченим чанахі, шашликами, чебуреками, чахохбілі й іншою смакотою.

В останні роки навчання, замість імпровізованого гуртожитку в аудиторіях і майстернях, заочникам пропонували приватні квартири [21]. Найдовше наймав я кімнату в Сосновій поляні (південно-західна околиця, дорогою на Петергоф), недалеко від Стрельненського палацу. Тут у квартирі «хрущовського» типу жила молода пара з десятилітнім сином, учорашні селяни з якоїсь північної області, що працювали на будівництві. Цікаво, що господиня не пасирувала цибулю до своїх щів і супів, узагалі не знала, що її можна їсти не тільки сирю чи вареною. Я навчив їх готувати український борщ і засмажувати цибулею картоплю й вареники, відчуваючи гордість від культуртрегерства.

Ще раніше пощастило пожити разом із Андрієм Паламарчуком у в серці «Петербургу Достоевського», на тихому Свічному провулку при перетині з гамірною вулицею Роз'їзною, між Інститутом Арктики та Собором Володимирської Божої матері на Володимирському проспекті (продовження за Невський Літейного), де відспівували Т. Г. Шевченка. Колишня велика квартира в «доходному домі» мала парадний хід із Свічного та чорний хід із квадратного двору, схожого на колодязь, куди виходило вікно моєї кімнати, призначеної во врем'я оно для прислуги. Вночі квадратик неба над двором із десятком зірок, ніби пробитих компостером, був як ілюстрація до популярного тоді «Зоряного білета» Василя Аксьонова.

Тепер квартира вже давно була комунальною й на кухні стояло кілька газових плит. Біля однієї з них на кухонному столику завжди возлежав дуже старий і неймовірно жирний кастрований кіт, улюбленець Анни Ефимовны. Сусід її часто підколював на сей предмет: не пора ли Вашого kota усыпить, он уже почти не двигается? Та голосно всерйоз обурювалась. Анна Ефимовна, мініатюрна пенсіонерка, влітку майже щодня їздила загоряти «на острова» — Кировский або Каменный. У неї висіло над ліжком у заскленій рамі велике фото дами з оголеними персами та сецесійною зачіскою на тлі важких драпувань — Анна Ефимовна в молодості.

У нашому обиталищі стояла вузька старовинна софа, що її називали помісцевому «оттоманкою», також антикварні стіл і тумбочка з книжками,

зокрема ілюстрованим збірником п'єс Шекспіра. Ми квартирували тут понад місяць, завдяки люб'язності господарів кімнати — Марини Петрівни, племінниці вітчима мого батька, та її чоловіка Вячеслава Осиповича Бурського — колишніх танцівників балету. Тепер вони з дочкою Ірою, мамою Марини Анною Федорівною й акваріумними рибками мешкали поруч, у величезному доходному домі доби модерн на Ліговському проспекті, займаючи там, теж у комунальній квартирі, ненабагато просторішу кімнату та ще одну зовсім манюню біля кухні, так само призначену для прислуги.

Розповідали про свого родича Всеволода Павловича Позднякова та його багату бібліофільську колекцію міріскусників. Проте тоді В. П., дуже зайнятий викладанням у кораблебудівельному інституті, не знаходив для мене часу. Тільки через майже два десятиліття, коли він уже став пенсіонером, а я — кандидатом мистецтвознавства, вдалося відвідати їхнє помешкання на Омській вулиці. Справді, збірка перевершила всі сподівання, бо в ній були, зокрема, майже всі прижиттєві видання з ілюстраціями Георгія Нарбута. Не менше зацікавили спогади дружини, Євгенії Володимирівни Полетики, про життя в Китаї до війни та під японською окупацією — вона народилася там у родині службовців КВЖД (Китайско-Восточной железной дороги), що до революції належала Росії й вела до Порт-Артура. Правда, ми й до того жваво листувались і навіть спільно написали за матеріалами його зібрання статтю «Джерела мистецтва Георгія Нарбута петербурзького періоду» [22], де з'ясовано більшість іконографічних прототипів раних творів українського митця.

По вихідних інколи провідував у Сестрорецьку сестру батькового вітчима Марію Дмитрівну Кособрюхову. Це була справжня стара петербуржка, обожнювала Петра Великого. Жила над берегом Фінської затоки, на колишній родинній дачі (двоповерховій, хоч і дерев'яній) зі справжніми перинами та залишками фамільного посуду. Запамя'яталися срібні ложки з вензелями й об'їденими від довгого вжитку кінчиками. Крім усього іншого, М. Д. частувала справжньою кавою, сервірованою по-петербурзьки. Зате підлогу в домі вона застеляла газетами замість доріжок, і просто викидала їх по мірі забруднення. Прибирати самій їй уже було важко, а «найти тепер кого-то что-то сделать — положительно невозможно».

Сусіди величали Марію Дмитрівну «баринею», і це їй явно подобалось. Підкреслювала, що «никогда не была коммунисткой и даже сочувствующей»,

а начальник її залізничного управління неодмінно тихенько поздоровляв з дванадцятьма святами. Під час блокади М. Д. щодня прямувала приміським поїздом на роботу до Пітера та верталася ввечері додому. Одного разу на пустельній платформі нашу героїню ледь не вбили канібали — такі випадки не були рідкістю. Тепер вона їздила електричкою «ко храму в Лисий Нос к обеду», але для «общей исповеди» — в Ленінград. Якщо компаньйонка квапила, щоб не запізнитися, Марія Дмитрівна незворушно відповідала: «к херувимской поспеем». Любила оповідати, як її тато щось будував у Царському Селі й вони не раз бачили зблизка Імператорську сім'ю, що проїзжала у відкритому ландо. За звичаєм чоловіки при такій okazji кланялися, знімаючи головний убір, а дами та дівчата робили кніксен. Государ із Государинею прихильно відповідали на привітання.

По вечорах вона прогулювалася зі мною вулицею, представляючи зустрічним знайомим: «а это мой внучатый племянник, студент Академии художеств». До храму мене з собою не брала, я сам інколи відвідував Олександрівську лавру й інші святі місця. Подобалося, що церковні наспіви ті самі, що й у нас. Але, на відміну від України, рушники на іконах відсутні, наприкінці ледь не кожної літургії відспівували небіжчиків, а труни були розкішні, з позолоченими бронзовими ручками, чого в Києві тоді не доводилося бачити [23]. У той час ленінградці дуже любили вікарного єпископа Кирила (нинішнього Патріарха) й обговорювали його яскраві проповіді.

Церковним людям імпонувало, що під час візиту Президента Франції Шарля де Голля він у неділю слухав мессу в римо-католицькому храмі біля площі Повстання (головний костел на Невському був тоді нечинний). Наступної неділі ми з Андрієм Паламарчуком також туди поїхали, бесідували з прихожанами. Одна старша пані дуже добре говорила по-польськи, хвалила де Голля за підтримку католиків (*my tutaj tacy przez ladowani*), ностальгійно згадувала, як «ojciec bi nas, dzieci, u k w eb za ka de s owo rosyjskie przy stole». Богослужіння у Лютеранській кірсі тоді не було, натомість діяли синагога на Лермонтовському проспекті та мечеть на Петроградській стороні. Вабив зір її блакитний купол, але не було кому нас туди повести.

Після екзаменаційної сесії, котра здебільшого відбувалася в травні-червні (якраз ішла Невою крига з Ладоги та починалися білі ночі), я повертався до Києва різними маршрутами через Прибалтику, Білорусь або Москву. Тоді

нормально було заявитися в Талліні чи Ризі до гуртожитку місцевого художнього інституту, й тобі дозволяли пожити там кілька днів. Об'їздив і багато цікавих місцевостей на російській півночі.

Захоплювали казковою красою околиці Пітера на Карельському перешийку — синя морська далечінь, золотаві скелі, темні ліси та теплі блакитні озера з білими пісками пляжів. Якби не комари, не треба й Італії. Зачарував Виборг (фін. Вііпурі) чудовою архітектурою кількох останніх століть і типовим для скандинавських міст острівним ландшафтом, схожим на Стокгольм, Осло, Гельсінкі. Вразило, що поїзд із Виборга (чи Приозерська-Кексгольма) на Петрозаводськ-Петроской супроводжувала група озброєних автоматами прикордонників, хоча до фінського кордону лишалися десятки кілометрів. Час від часу вони перевіряли документи пасажирів (навіть будили їх уночі), допитувалися, хто куди й навіщо їде, а на зупинках (у Сортавала й інших містах) оточували поїзд і перон щільним ланцюгом, аби ніхто не зміг залишитися в прикордонній зоні.

Не менше здивували величезні покинуті села на півночі Ленінградської області, з храмом у центрі й сотнями добротних дерев'яних споруд, які ще не встигли зруйнуватися. На стінах лишались ікони, посуд на полицях, самовари — й жодної душі. Щось подібне бачив тільки в чорнобильській зоні після катастрофи 1986 р. Натомість далі на північ, у Карелії й Архангельській області, люди по-старому вольготно жили собі над озерами й ріками у величезних двоповерхових дерев'яних будинках, рибалили, косили сіно й узагалі господарювали самі, без колгоспів.

І у містечках біг часу ніби призупинився. Жінки Старої Ладоги над широкою рікою Волхов (початок шляху з варягів у греки) прали білизну на дерев'яних мостках під Олеговою могилою так само, як і за доби вікінгів (останні називали це місто Альдейгйоборг). І досі найстаріша вулиця Старої Ладоги — Варязька. Тут збереглася фортеця над колишньою гаванню, височить Георгіївська церква з давньоруськими стінописами, що її мені показував молодий директор місцевого заповідника з університетським значком на лацкані піджака, котрий приїхав на виклик сторожа велосипедом.

У тих місцях траплялося чимало поселень вепсів, маленького угро-фінського племені — літописна «весь». Жили вони у своєрідних замкнутих граждах, нужду справляли в хліву (принаймні взимку), не виходячи з-під даху.

Говорили, що хоч і люблять свою мову та звичаї, але молодь хоче бути росіянами. Цікаво, що фінни під час останньої війни, відступаючи перед радянськими військами, заохочували карелів і вепсів уходити з ними до Фінляндії, натовість росіян упродовж окупації виселяли до концтаборів.

Крім Півночі, не раз їздив із ленінградськими студентами на Кавказ. Найбільше запам'яталися черепи солдат і поржавіла зброя, розкидані скрізь на Марухському перевалі; п'яний міліціонер у першому після перевала грузинському селі, з погонями, проте в цивільних штанях із кобурою, застромленою просто за пояс, котрий не пропускав нас у Грузію, поки не зібрали йому мзду, після чого він почав палити в повітря з пістолета. Вражали матеріальний добробут і економічна свобода в грузинських селах і містах, розкутість людей, які танцювали «лезгінку» під живу музику на зупинках громадського транспорту, вальяжно курили в трамваях. Інтелігентна публіка приємно відрізнялася не просто привітністю й делікатністю, а й якоюсь східною витонченістю, що дивно поєднувалася з симпатичною експансивною відвертістю. Характерно, що вже тоді освічені грузини критично ставилися до Сталіна, в той час як портрети генераліссімуса, здебільшого при всіх регаліях, оздоблювали ледь не всі будки чистильників взуття, дешеві харчевні й інші подібні заклади.

Від тих незабутніх днів сплило вже півстоліття. Проте й досі з вдячністю згадую Пітер, Ермітаж, Академію художеств із сфінксами над Невою, білі ночі та білі кораблі, що проходять під розведеними мостами, своїх талановитих викладачів, які давали нам не тільки ґрунтовні знання, а й потужний імпульс до подальшої творчої праці.

1. Я переконався у цьому щойно в останні роки, після відвідин Амстердама, Брюсселя, Парижа, Праги, Мілана, Барселони й багатьох інших міст. Унікальна особливість Петербурга — найбільша художня цілісність, завдяки строгому дотриманню містобудівельних планів протягом відносно короткого терміну забудови середмістя, та мінімальна кількість пізніших втручань.

2. Андрій Іванович Паламарчук — мій ровесник, закінчив фізмат Ленінградського університету, кандидат фізико-математичних наук, наприкінці 1980-х зайнявся політикою, обраний від демократичної опозиції депутатом міського «Ленсовета». Його родина була нетиповою для Києва: батько, полковник, заст. начальника військового училища звязку ім. М. Калініна, родом із Волині, та мати, кандидат біологічних наук, родом

із Вологди, мали пятеро синів і дочку, з якою був одружений відомий у Києві архітектор Олександр Комаровський. Кандидатом, а потім доктором фізико-математичних наук став і молодший брат Андрія Борис.

3. Наступного року я з подругою Ларисою Зотовою спробував знову скласти вступні іспити на стаціонар. Але цього разу екзаменатор Федоров обом нам ставив одне за другим усе нові й нові додаткові питання. Стало зрозуміло, що ліміт п'ятирок обмежений іще більше, ніж торік.

4. Напевно, рівень оплати їхньої праці теж був гідним. Принаймні наші викладачі, як правило, приїздили до Інституту на таксі (станції метро «Василеостровская» поруч із Академією тоді ще не було), а після лекцій теж викликали машину телефоном і чекали біля апарату повідомлення, що вона прибула. Сьогодні в Києві це б коштувало приблизно половину денного професорського заробітку.

5. Я дуже вдячний тодішньому головному хранителеві Київського музею українського мистецтва Дмитрові Омеляновичу Горбачову, котрий радо сприяв у цьому, зокрема виносив із запасників цю ікону, щоб я міг її вивчити з усіх боків, давав цінні поради, висловлюючи неординарні міркування щодо давнього та новітнього мистецтва й їхніх сучасних інтерпретаторів...

6. На початку 1970-х, уже в аспірантурі, дав її подивитися науковому керівникові. Повертаючи роботу, В. А. Щербак порадив добре її сховати й нікому не показувати. Річ у тім, що там згадувалися та цитувалися багато «небажаних» авторів (Антонович-молодший, Голубець, Грушевський і т.д.), й то могло мені зашкодити.

7. Багато років по тому довідався від харківського колеги Є. О. Котляра, що Г. В. Піонтєк (1928–2005) справді був непересічною постаттю: архітектор-художник у ландшафтно-парковій і скансенівській галузях, культуролог, етнолог, ідеолог синтезу різноманітних національних культур для створення універсальної культури (планетарного) етногеобіоценоза, автор-проектант грандіозного Національного парку-музею просто неба «Людина і Середовище». Режим доступу: <http://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/313066>.

8. Олександр Касіянович Федорук оповідав, як віз Григорія Никоновича з аеропорту на свою квартиру, де Логвин і зупинявся тоді.

9. Цей класик радянського мистецтвознавства взагалі жив у Москві, проте був присутній на захисті чи-то як член спецради, чи-то як офіційний опонент.

10. Правда, у Київському Палаці піонерів і школярів, де я працював з дітьми, керуючи гуртком юних туристів-етнографів, теж не робили з цього проблеми й формально відповіли в КДБ, що відповідну роботу проведено, хоча насправді тільки завідувач відділу

туризму й краєзнавства Г. С. Школа особисто й не без співчуття застерегла, що граюся з вогнем. У той же час до КДБ у Києві й Ленінграді запрошували моїх знайомих і розпитували про мої настрої та погляди. Все це робилося конфіденційно, в порядку негласного нагляду.

11. Після чорнобильської катастрофи Володя (родом з-під Василькова) повернувся до Києва, заснував дитячу Академію народного мистецтва у відомій своїм національним спрямуванням Гнідинській середній школі, викладав кераміку в Інституті вдосконалення вчителів ім. Б. Грінченка, мав персональну виставку.

12. Якось намалювати афішу до шевченкового свята зголосився студент із Донбасу Гена Череповський, який жив у Феодосієвій кімнаті. Та як він не вимальовував лисий тарасовий череп — виходило схоже на Леніна. Це наслідок автоматизму в зображенні образу вождя, виробленого постійними студентськими підробітками при оформленні різних червоних кутків і ленінських кімнат.

13. Цікаво, що і Феодосій з Наталею, і Василь із Зенею, і автор цих рядків із своєю Наталею мали дочок на доволі рідкісне тоді ймення Уляна. Найстаршою була наша, народжена 3 січня 1970 року.

14. Я, зокрема, вдячний Олександрові Касяновичу та Броніславові Петровичу за тодішні наочні уроки літературної майстерності. Друкуючи в тернопільських і кіровоградських газетах мої ранні мистецтвознавчі опуси, вони замінювали в них слова на більш відповідні, правили, скорочували, міняли місцями абзаци, ставили ударніші заголовки й узагалі доводили тексти до значно кращої професійної кондиції.

15. Володимир Квачко мав трагічну долю. Інвалід із дитинства (після полімеоліту), покинутий матір'ю, він виховувався в дитбудинку, ходив з паличкою, тяжко пересуваючи ноги у важкому ортопедичному взутті. Був ерудитом, емоційно вразливим і навіть екзальтованим. Писав курсові під керівництвом А. П. Чубової, мріючи стати античником. Я пару разів одвідував його у Франківську, де Володя возив мене своєю інвалідною мотоколяскою. На роботу він так і не влаштувався через свої фізичні вади, жив на скромну пенсію. Втім, одружився та залишив сина.

16. Втім, фото мальовила вміщене в ілюстративній частині мого бібліографічного покажчика, що вийшов 2006 року.

17. Жукова Н. В ожидании открытий // Ленинградская правда. — 1983. — 30 ноября.

18. Кремень Д. Чистые родники Андрея Антоюка // Юность. — 1987. — № 5. — С. 97.

19. Донедавна вони експонувались у переяславському Музеї рушника, що в приміщенні церкви з Пищиків у скансені.

20. Напевно тому, що Евенбах до війни була на засланні. Зовсім недавно переглядав монографію про неї В. Матафонова (Ленінград, 1988) і побачив прямий вплив Петриківки на деякі її майстерні ілюстрації до дитячих книжок 1920–1930-х рр. Втім, першоджерелом для самої Петриківки цілком могли бути фарфорові розписи, принаймні тамтешні «квітки-цибульки» дуже схожі на майсенський «Zwiebelmusterdeko» XVIII ст.

21. Мабуть до начальства доходили чутки про розгульне життя заочників. Наприклад, попри наявність у кімнаті кількох або навіть кільканадцяти сусідів, дехто з особливо нетерплячих приводив на ніч дівчину, котра вранці, не надто соромлячись, одягалася на очах у всіх і уходила. Загалом же ленінградські дівчата, на мою думку, не витримували порівняння з київськими (траплялися, певна річ, і винятки). Проте там і у Москві можна було спокійно читати в тролейбусі й не відволікатися на калейдоскоп краєсунь довкола. Втім, вистачало заочниць із усєї нашої неозорої тоді країни, налаштованих на легкі пригоди під час сесії.

22. Надрукована в збірнику «Українське мистецтво в міжнародних зв'язках» — К., 1983. — С. 165–174, іл.

23. Навіть у пітерському мовленні були свої характерні відмінності. Зокрема, тут не акали з розтягуванням цього звуку, як у Москві, тролейбус ішов не на вокзал, а к вокзалу, заполярний порт називали Мурманск, а не Мэрманск.